

Парадокси українсько-польських культурних стосунків: образи князів Вишневецьких у польській та українській літературі

Князі Вишневецькі займають особливе місце як в історії України, так і в історії Польщі. Цей князівський рід дав кілька яскравих фігур, котрі й донині займають не останнє місце в символічному світі українців та поляків. Можна згадати Дмитра Байду-Вишневецького, якого багато хто з українців вважає засновником Запорізької Січі і як своєрідну йому «альтернативу» Ярему Вишневецького, трактованого як «ворога українського народу». Натомість поляки дуже шанували й шанують Ярему. Його син, Міхал-Томаш Корибут-Вишневецький, навіть став королем Речі Посполитої. Фактично це був єдиний випадок у історії Польщі, коли на її престолі опинився представник руської (української) князівської династії. Інша річ, що Міхал Вишневецький не виправдав сподівань, котрі поклалися на нього й був лише блідюю тінню свого батька.

Вважається, що протопластом Вишневецьких стали литовські князі Ольгердовичі, зокрема Корибут-Дмитро (?-1405). Цікавою фігурою був його син Зигмунт Корибутович (?-1435), учасник Грюнвальдської битви та гуситських війн. Його навіть проголосили чеським королем [1].

Вишневецькі вважали себе Корибутовичами і горді були з того, що їхній предок став королем чеським. Ця думка набула поширення. Наприклад, на початку 30-их рр. XVII ст. з'явилося послання православного традиціоналіста Ісайї Копинського до Яреми Вишневецького з приводу конфесійного переходу останнього від православ'я до католицизму. Перелічуючи предків князя Яреми, І. Копинський спеціально виділяє Зигмунта Корибутовича як короля чеського [2].

Правда, в польській історіографії на початку XX ст. розгорілася дискусія щодо походження Корибутовичів. Була висунута версія, ніби вони походять від турово-пінських князів Несвіцьких, котрі належали до Рюриковичів. На жаль, відсутність джерел не дає можливості розставити крапки над «і» в цій дискусії.

Власне, Вишневецькі, як окрема лінія Корибутовичів, відомі з XVI ст., а вигасання їхнього роду відбулося в середині XVIII ст. [3]. Домоначальними землями цих князів стали терени Південної Волині, зокрема містечко Вишнівець, звідки й походить назва династії. Одним з перших знаних представників цього роду був князь Дмитро Вишневецький, якого в українській історичній літературі часто іменують ще Байдою – героєм

української народної «Пісні про Байду». Князь Дмитро у різний час був на службі в польського, московського й турецького монархів. Судячи з усього, однією з головних його цілей стала організація відсічі татарам, які в той час постійно нападали на українські землі. Він заснував на дніпровському острові Хотиця замок, котрий мав стримувати татарську експансію. Через це деякі українські історики почали називати князя засновником Запорізької Січі. Укінці свого життя Дмитро Вишневецький зв'язався з воєводою серадзьким Ольбрахтом Лаським. Останній був неоднозначною фігурою, відомий своїми авантюрними діями. Однак йому присвячували поезії ренесансні поети Польщі, зокрема Я. Кохановський. Їх приваблювала вільність у поведінці цієї людини, те, що він постійно шукав різні можливості щодо організації антитатарської й антитурецької коаліції. Ідеєю фікс для О. Ласького стало завоювання молдавського престолу, виведення Молдови з орбіти турецького впливу. Власне, на цьому ґрунті й знайшли спільну мову два геніальні авантюристи XVI ст. – Д. Вишневецький та О. Ласький. Перший мав завоювати молдавський престол, другий – допомогти йому.

Тут треба зробити деякі пояснення. Молдавське князівство, яке виникло в XIV ст., фактично стало спадкоємцем політичних традицій Волинсько-Галицької держави. В етнічному плані населення цього князівства було змішаним – поряд з молдаванами тут жило чимало русинів-українців. А офіційною мовою держави до XVII ст. була мова церковнослов'янська. Тому втручання Дмитра Вишневецького, як і деяких інших українських діячів того часу, в молдавські справи було, радше, не винятком, а правилом. Особливо це стосувалося князів Вишневецьких. Наприклад, цим «грішив» батько згаданого Яреми Вишневецького – князь Михайло. Він навіть одружився на Раїні Могілянці – представниці молдавського господарського роду Могил. Виявляв чималий інтерес до молдавських справ Богдан Хмельницький, який навіть сподівався посадити на господарський трон свого сина Тимоша.

Коли Дмитро Вишневецький у 1563 р. пішов воювати в Молдавію, у нього виникли непорозуміння з Ольбрахтом Лаським. Це стало однією з причин того, що він зазнав поразки, потрапив у полон і, зрештою, молдавани віддали його турецькому султану, який наказав стратити князя в Константинополі [4].

Смерть Дмитра Вишневецького обросла легендами, ставши підставою для різноманітних інтерпретацій як у польській, так і в українській літературі. Уже в 1560-х рр. князь став героєм жалібною пісні, внесеної в рукопис Матвія Пійонтки – професора Краківського університету [5]. Також тоді поширюються розповіді про Дмитра Вишневецького в Че-

хії та інших слов'янських країнах. У певному сенсі князь Дмитро стає загальнослов'янським героєм. Його смерть, проінтерпретована в антимусульманському дусі, обросла легендами. Розповідалося, що князь три дні висів на гаку, глузуючи з мусульманської віри. Турки не витримали такої наруги й застрілили його з луків, а потім вирвали з грудей серце хороброго воїна й з'їли.

Очевидно, в той час на українських землях з'являється «Пісня про Байду», прототипом героя якої став Дмитро Вишневецький. Закономірно, існували різні варіанти даного твору [6]. Однак найбільш поширеним вважається такий:

«В Царгороді на риночку
Ой п'є Байда горілочку;
Ой п'є Байда – та не день, не два,
Не одну нічку та й не годиничку.
Цар турецький к нему присилає,
Байду к собі підмовляє:
«Ой ти, Байдо, да славнесенький,
Будь мені лицар та вірнесенький!
Візьми в мене царівночку,
Будеш паном на всю Україночку!»
«Твоя, царю, віра проклятая,
Твоя царівна поганая!»
Ой крикнув цар на свої гайдуки:
«Візьміть Байду добре в руки,
Візьміть його, повісіте,
На гак ребром зачепіте!»
Ой висить Байда та й кидається,
Та на свого джуру поглядає.
«Ой джуро ж мій молодесенький,
Подай мені лучок та й тугесенький:
Ой бачу я три голубочки –
Хочу я убити для його дочки!»
Ой як стрілив – царя вцілив,
А царицю – в потилицю,
Його доньку – в головоньку».

Як бачимо, в цьому творі Д.Вишневецький представлений в образі козака-гульвіси, який кпить із мусульманської віри і не боїться смерті. Його вішають за ребро на гаку. Однак не турки розстрілюють князя з луків, а він сам стріляє в них.

Більш реалістично поданий образ Дмитра Вишневецького в польсько-

мовній поемі невідомого автора «Epicedion» [7]. Даний твір був написаний відразу після смерті князя Михайла Олександровича Вишневецького (?-1584) – родича й сучасника князя Дмитра. Писався твір на теренах Кременеччини, очевидно, у володіннях Вишневецьких. Опублікований був у Кракові 1585 р.

Це типовий плач-поминання по високопоставленому й могутньому достойнику. Такі твори набули поширення в тогочасній польській літературі. Однак за змістом твір, радше, український, а не польський. І справа не лише в тому, що головним героєм поеми є український князь. В основному тут говориться про відсіч татарським нападникам, які спустошили українські землі. Власне, князем-войовником, який захищає Україну, постає герой твору.

Поряд з ним, виділяються й інші князі Вишневецькі – а серед них особлива увага звертається на Дмитра. Зокрема, про нього сказано, що він бився з бусурманами як звитяжець, що на Хортиці збудував замок, який штурмував «злий татарин». Мовляв, Дмитра Вишневецького знав і турчин, і цар московський, але зрадив «злий народ волоський» [8].

Отже, образ князя Дмитра, поданий у цьому творі, загалом відповідає історичним реаліям. Однак для пізніших польських та українських авторів, особливо в період розгортання національних рухів, такий реалістичних образ виявився менш привабливий, ніж міфічний.

Відомий представник українського національного руху П. Куліш створив поему «Байда», де його герой постав як ідеальний представник українського лицарства. Поетичні твори Д. Вишневецькому присвятили Яків Щоголів та Григорій Чупринка, використавши згадувану «Пісню про Байду». Те саме можемо сказати й про образ Д. Вишневецького в оповіданні «Пан Сенюта» українського історика та письменника Ореста Левицького. За радянських часів була спроба переосмислити образ Байди-Вишневецького, представити його «класовим ворогом» українців. Зокрема, це бачимо в повісті Сави Божка «Над колискою Запоріжжя» (Харків, 1925). В історичних же працях радянських авторів Дмитра Вишневецького представляли як визискувача-феодала, котрий не мав відношення ні до заснування Запорізької Січі, ні до українського козацтва [9].

Виявляли інтерес до постаті Д. Вишневецького й польські автори. Так, Луціан Семенський створив поезію «Князь Дмитро Вишневецький» [10]. Герой цього твору карається в тюрмі разом зі своїм джурою. До нього приходять султан турецький і пропонує прийняти мусульманську віру. Дмитро відмовляється. Тоді султан наказує повісити його на гаку. Князь каже, що бачить трьох соколів і просить дати йому лука, щоб поцілити їх. Коли виконують його прохання, він стріляє та вбиває султана, його

дружину та дочку. Розлючені турки пускають в князя стріли, а потім вивирають з грудей серце і з'їдають його. Здавалося, цілком традиційна міфологічна інтерпретація образу Дмитра Вишневецького. Однак автор представляє свого героя як ляха (поляка). Тобто в цьому можна побачити впливи націоналістичної ідеології, бажання представити князя Дмитра в образі польського національного героя. Зрештою, це саме робили з ним деякі українські автори, подаючи його героєм українським. І зараз в українській історіографії та в українській свідомості Дмитро Вишневецький трактується переважно саме в такому дусі.

Ще одним представником родини Вишневецьких, діяльність якого породила чимало літератури (можливо, навіть не стільки історичної, як художньої) став князь Єремія (Ярема) Михайлович Корибут-Вишневецький (1612-1651). Свого часу його вважали рятівником Речі Посполитої від козацького повстання під проводом Богдана Хмельницького. Відповідно, діаметрально протилежні оцінки цього діяча маємо в польській та українській історіографіях. Якщо в польській він переважно трактується як герой, то в українській – як «зрадник», ворог козацтва й українців.

Про Ярему Вишневецького багато писали в польській літературі другої половини XVII ст. Високий авторитет князя серед шляхти дозволив його сину Міхалу стати королем Речі Посполитої. Однак у XVIII – першій половині XIX ст. про Ярему Вишневецького в польській літературі призабули. Інтерес до цієї постаті відродився завдячуючи роману Генріка Сенкевича «Вогнем і мечем» (1883-1884). Автор вказаного твору, звертаючись до автентичних документів середини й другої XVII ст., спробував відтворити широкомасштабну картину часів Хмельниччини. І в цьому відтворенні фактично на перший план вийшла постать князя Яреми. Враховуючи помітний вплив творчості Г. Сенкевича на свідомість поляків XX ст., можна говорити, що завдяки їй «сенкевичівський» образ Я. Вишневецького зайняв у ній помітне місце.

В українській же художній літературі образу Я. Вишневецькому теж приділили чимало уваги. Зрозуміло, цей історичний персонаж поставав тут у негативному світлі. Були це переважно твори присвячені Хмельниччині. Іван Нечуй-Левицький навіть написав про Ярему цілий роман «Князь Єремія Вишневецький» (створений у 1896-1897 рр., вперше опублікований в 1932 р.) [11]. У цьому творі простежується намагання протиставити «правильного» Байду-Вишневецького «неправильному» князю Яремі. Вкінці роману зустрічаємо таку характеристику героя: «... він не втратив мужності й завзяття в борні з козаками і коли тікав од козаків, то принаймні тікав не першим, а останнім. Шляхта й великі пани тоді так впали, так розм'якли од розкоші через панщину й неволю хлопів, що між ними князь Єремія був

герой, бо ще вдержав прості українські давні норови. Польща оборонялась українською головою й завзяттям простого на вдачу українського князя, завзяттям давніх українських козаків. Чи таких триумфів, чи такої слави сподівались палкі мрії князя Вишневецького?» [12].

Вкрай гнівні інвективи на адресу Яреми Вишневецького звучать у достатньо знаній в Україні поемі Ліни Костенко «Берестечко». Ось одна з них:

«Пани вже геть поникли головами.
А хто й на Краків нищечком потяг.
Король їх кляв корчемними словами.
Князь Єремія кликав до звитяг.
Над ким звитяги? Над своїм народом?!
Князь Єремія, з Вишневецьких родом!
Ненавиджу перевертнів. Це кодро,
мабуть, не менш, ніж вороги нашкодило...
В герби їм треба не орла, а змія.
Такі свої чужіші чужини.
Але найгірший, звісно, Єремія,
бундючний син волоської княжни.
Твій герб, відступнику Яремо,
в віках чорнітиме окремо.
Не княжим знаком, не орлом, –
твоїм відступницьким тавром.
На цій землі, слізьми политій,
Не впишеш кров'ю на гербі –
ні слави Речі Посполитій,
ні слова доброго собі!» [13].

Однак все ж, на нашу думку, в польській та українській літературі була спроба (хай у завуальованій формі) створити прийнятний і для одного, й для другого народу образ Яреми Вишневецького. Мається на увазі пісня «Гей, соколи...», яка фактично стала народною і для українців, і особливо для поляків. При чому цей твір виявився живучим, отримавши новочасні інтерпретації.

Пісня існує в двох мовних варіантах – польському й українському. Для фольклорних творів це, радше, виняток, ніж правило. Водночас відомо, що в польській та українській літературі був письменник, який писав пісні паралельно цими мовами. Мається на увазі Тимко (Томаш) Падуро (1801-1871). При цьому, пишучи українські пісні, він користувався латинською абеткою.

Народився Т. Падуро у містечку Іллінці на Поділлі. У 1825 р. закін-

чив Кременецький лицей, де почав віршувати. У творах проводив ідею братання поляків та українців, орієнтуючи їх на спільну боротьбу проти російського царизму. Так, у 1825 р. Т. Падура написав «Рухавку (Пісню козацьку)», де закликав українців до повстання проти самодержавства. У цьому творі проводилася думка, що росіяни – «байстрючий плід могол», що вони насправді є ворогом слов'янських народів. У «Рухавці», апелюючи до козацької міфології, Т. Падура писав:

«Ternom szlach toj nę zaris,
Zwidky na Sicz poklon bih;
Dwyh sia Kremel z naszych spis,
Czas szczob w netri pachom lih!» [14].

Цікавими були історичні погляди цього автора. Він вважав, що поляки й українці мають спільний корінь, є нащадками літописних полян. Їхнє ж розділення відбулося в результаті варязької експансії. Поляни загалом були народом спокійним та лагідним, а буйність і дикість їм прищепили нападники-коси, які приходили з Кавказу і від яких ведуть родовід козаки. Але й у козацькому середовищі домінують ідеї свободи й республіканства, що відрізняє українців від росіян і зближує з поляками. Тому війну під проводом Богдана Хмельницького поет вважав великим нещастям для України, а образ самого гетьмана трактував украй негативно [15].

Напередодні польського Листопадового повстання 1830 р. Т. Падура побував у Лівобережній Україні, зокрема на Лубенщині й Полтавщині. Він переодягнувся в простолюдина-лірника, спілкувався з селянами, прагнув підняти їх на повстання, використовуючи при цьому свої пісні. Можливо, перебування на Лубенщині, де знаходились колись володіння князя Яреми і де ще жили козацькі традиції, надихнуло Т. Падуру написати «Гей, соколи...» Хоча пісня не ввійшла в опубліковані збірники творів цього автора, однак стилістика, а також зміст твору вказують на авторство Т. Падури.

На нашу думку, Т. Падура, використовуючи фольклорний сюжет прощання козака й дівчини, відтворив фрагмент біографії Яреми Вишневецького часів Хмельниччини. Сюжетно пісня виглядає таким чином. Молодий козак прощається з милою дівчиною й Україною. Власне, в часи Т.Падури під Україною розумілися переважно теперішні центральноросійські землі. У пісні є такі слова: «... плаче молода дівчина, / а ще більше Україна». Можна говорити, що в «Гей, соколах...» простежується творення образу дівчини-України – символічної нареченої козака. При цьому, коли йде прощання козака з дівчиною-Україною, звучить: «Жаль, жаль за милою, / за рідною стороною, / жаль, жаль, серце плаче, / більше її не побачу».

Як відомо, Я. Вишневецький на початку Хмельниччини змушений був покинути розбудовану ним Лубенщину. Ця земля, яку він розвивав про-

тягом півтора десятиліть, перетворилася з пустки в загосподарений край, який давав чималі грошові надходження. У певному сенсі вона стала для князя «коханою дівчиною», на якій він «одружився». Після того, як Я. Вишневецький покинув Лубенщину, то сюди вже не повернувся і дійсно ніколи її не побачив. Як тут не заплакати серцю – адже князь утратив те, що створив протягом значної частини свого життя.

Звичайно, можна закинути: мовляв, некоректно зображувати князя козаком. Однак варто мати на увазі, що Вишневецькі постійно підтримували контакти з козацьким середовищем. Це стосується не лише Байди-Вишневецького, а й багатьох інших представників цього роду, в т. ч. й Яреми. У надвірному війську останнього були козацькі частини, а князь сам не раз виступав із запорізькими козаками в похід. Незадовго перед Хмельниччиною Я. Вишневецький навіть здобув у короля Владислава привілей на острів Хортицю, де колись його предок вибудував «козацький» замок. Тобто при бажанні можна було побачити в образі князя Яреми «козака».

Показовим є приспів пісні:

«Гей, гей, гей, соколи,
оминайте гори, ліси, доли.
Дзвін, дзвін, дзвін, дзвіночку,
степовий жайвороночку».

Після того, як Я. Вишневецький покинув Лубенщину, йому та його «воїнам-соколам» довелося пройти чималий шлях з Лівобережної України на Правобережну, оминаючи «гори, ліси, доли». Очевидно, для цих людей, що колись жили в степовій зоні, спів жайворонка ностальгічно нагадував покинуті краї.

Нарешті дуже промовистим є останній куплет пісні:

«Меду, вина наливайте,
як загину – поховайте
на далекій Україні
коло милої дівчини».

Офіційна версія смерті Я. Вишневецького виглядає так: 13 серпня 1651 р., незадовго після Берестецької битви, князь зі своїм військом перебував на Київщині. Здавалося: перемога над Хмельницьким є близькою і князь скоро опиниться на коханій Лубенщині. Ярема взяв участь у банкеті, порушивши вперше в житті одне зі своїх правил – не вживати алкоголю. Наступного дня поїв огірків, запивши медом. Результатом цього став зіпсований шлунок і лихоманка. Спроби лікарів порятувати князя нічого не дали. Він згасав на очах. І близько одинадцятої години 20 серпня помер у Паволоцькому замку. Тобто було й вино, і мед, і після цього смерть «коло милої дівчини» – Лубенщини.

Звісно, це не більше, ніж гіпотеза щодо прототипу героя пісні «Гей, соколи...» Однак ця гіпотеза видається не менш правдоподібною, ніж думка щодо Дмитра Вишневецького як прототипу героя «Пісні про Байду». Певно, треба мати на увазі, що в популярних (народних) творах відбувається специфічне переосмислення в міфічному дусі історичних реалій.

Загалом можемо зробити висновок, що ні один князівський рід України й Польщі не дав таких яскравих прототипів для літературних творів, як династія Вишневецьких.

Література

1. Рубцов Б. Т. Великая крестьянская война XV в Чехии. – М., 1955. – С. 200-261.
2. Грушевський М. Історія української літератури. – К., 1995. – Т. VI. – С. 548.
3. Войтович Л. Княжа доба на Русі: Портрети еліти. – Біла Церква, 2006. – С. 654-658.
4. Про Д. Вишневецького див. монографічне дослідження Л. Винара «Князь Дмитро Вишневецький»: Винар Л. Козацька Україна. – К., 2003. – С. 93-161.
5. Szczerbicka L. Siedemnastowieczny fragment dumy o Dymitrze Wiśniowieckim // *Slawia Orientalis*. – Wars., 1960. – Vol. IX, №1. – S. 16.
6. Див.: Антонович В., Драгоманов М. Исторические песни малорусского народа. – К., 1874. – Т. 1. – С. 145-148.
7. Див. польськомовний текст твору: Стороженко А. В. Стефан Баторий и днепровские козаки. – К., 1904. – С. 163-220.
8. Там само. – С. 216-217.
9. Більш детально про це див.: Винар Л. Козацька Україна. – С. 129-139.
10. *Dziela Lucjana Siemienkiego*. – Wars., 1880. – Vol. IX. – S. 25.
11. Див.: Нечуй-Левицький І. Князь Єремія Вишневецький. Гетьман Іван Виговський: Історичні романи. – К., 1991. – С. 5-246.
12. Там само. – С. 246.
13. Костенко Л. Берестечко: Історичний роман. – К., 2010. – С. 96-97.
14. *Ruśma Tymbka Padurty*. – Lwów, 1874. – S.13.
15. Там само. – С. 269-330.